

УДК: [37.018.3:35.075.2] (051) (09)

**ПИТАННЯ ОПІКИ Й ПІКЛУВАННЯ ПРО ДІТЕЙ ТА МОЛОДЬ
В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ
(за матеріалами журналу «Тюремний вісник»)**

В. В. Фомін

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди (Харків, Україна)
E-mail: fomin.vladimir.viktorovich@gmail.com*

**SOME ISSUES OF GUARDIANSHIP AND TRUSTEESHIP
OF CHILDREN AND THE YOUTH IN UKRAINE
IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURY (based on the materials
of the Prison Herald Journal)**

V. V. Fomin

*H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
(Kharkiv, Ukraine)*

У статті висвітлюються питання опіки й піклування дітей та молоді в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття та їх відображення в педагогічній і правознавчій літературі досліджуваного періоду, зокрема у відомчому журналі МВС і Міністерства юстиції «Тюремний вісник». Проаналізовано публікації щодо організації діяльності закладів суспільної опіки, подолання дитячої безпритульності, попередження злочинності серед неповнолітніх, освіти й виховання у виправних притулках, сприяння професійному становленню і розвитку вихованців. Цінними є опубліковані державні закони й постанови щодо надання допомоги дітям-сиротам, безпритульним, неповнолітнім злочинцям; статuti, програми навчання, виховання та соціалізації дітей і молоді, що опинились у складних життєвих умовах, а також «перевиховання» неповнолітніх злочинців у виправних закладах суспільної опіки; звіти про діяльність благодійних товариств, громадських організацій та безпосередньо дитячих притулків.

Ключові слова: опіка, піклування, діти, молодь, вихованці, заклади суспільної опіки, виправні притулки, навчання, виховання.

The article highlights topical issues of guardianship and trusteeship of children and the youth in Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th century, which found a constructive solution in pedagogical, psychological and legal literature of the period under investigation on the pages of the Prison Herald Journal, established by the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Justice. Thorough analysis of the journal materials made it possible to reveal that the authors of publications sought to cover a wide range of social and pedagogical issues related to the organization of public guardianship institution activity, solution of children's homelessness problems, prevention of juvenile delinquency, provision of educational and upbringing services to pupils of correctional shelters and assistance in their professional development. The most valuable documents submitted by the journal are such as state laws and decrees on strategies of improving the conditions for rendering assistance to orphans, street children and juvenile offenders; statutes and educational programs that helped educate children and young people who found themselves in difficult situations and hard living conditions. The journal tells how juvenile offenders were “re-educated” and socialized in correctional institutions of public custody. It contains many reports on the activity of charitable societies, public organizations and children's shelters. Their analysis has made it possible to study the effectiveness of the system of guardianship and trusteeship of children and the youth in the period under investigation, and to identify shortcomings and ways of their elimination. In addition, the author of the article has made a conclusion about practical significance of the obtained results. He has also proved topicality and necessity of creative use of the past achievements in modern conditions.

Keywords: guardianship, trusteeship, children, the youth, pupils, public custody institutions, correctional shelters, education, upbringing.

Постановка проблеми. Питання опіки й піклування про дітей та молодь в Україні завжди привертала пильну увагу держави та громадськості. За останні роки ця проблема набула особливої актуальності, проявом якої стали розробка й прийняття низки державних документів: проект Закону України «Про опіку та піклування» [5], який визначає основні правові, соціальні та організаційні засади і гарантії державної політики з питань опіки та піклування над повнолітніми, недієздатними особами, цивільна дієздатність яких обмежена; Постанови кабінету міністрів про «Діяльність органів опіки та піклування» [4], де прописані основні положення щодо влаштування дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливості діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини; Накази «Про затвердження Правил опіки та піклування» тощо.

Як показав аналіз педагогічної, психологічної та правознавчої літератури, вивченням даної проблеми займається багато наукових діячів. Так, теоретичні основи організаційно-правового регулювання діяльності органів опіки та піклування в Україні закладені в працях відомих у даній галузі правознавців, як: Л. Баранова, В. Борисова, В. Гопанчук, І. Жилінкова, Н. Кузнецова, С. Морозова, С. Ратушняк, Т. Ремех,

З. Ромовська, В. Сутковий, Т. Філіпенко, Ю. Червоний, Я. Шевченко, Соціальний аспект даної проблеми розглядався в публікаціях Н. Авдєєвої, І. Артемчука, Л. Галігузової, Т. Гузьської, М. Лісіної, Г. Прихожан. Питання реформування державної системи опіки дітей та молоді досліджували такі вчені, як: О. Балакірєва, О. Безпалько, Л. Волинець, І. Зверєва, О. Карагодіна, Н. Комарова, О. Яремченко та ін. Особливо варто виокремити історико-педагогічні дослідження, предметом яких є теорія і практика державної опіки, благодійництва, соціального розвитку дітей-сиріт в Україні у різні історичні періоди (Р. Волянчук, Л. Голиш, С. Заєць, О. Кравченко, І. Плугатор, І. Ченбай, Л. Штефан, Т. Янченко та ін.).

Отже, держава, наукове співтовариство та громадянське суспільство звертає на вказану проблему особливу увагу. Утім, сьогодні все ще залишаються невирішеними багато питань, пов'язаних з дитячою безпритульністю, жебракуванням, дитячою злочинністю тощо. Все це змушує розглядати проблему опіки й піклування про дітей та молодь з позиції ретроспективного аналізу діяльності держави, приватних ініціатив, релігійних організацій, громадської думки тощо, оскільки в історії педагогіки ці питання знаходили конструктивне вирішення, особливо наприкінці ХІХ – початку ХХ століття [10].

У зв'язку з розвитком вітчизняної журналістики протягом майже всього ХІХ століття було опубліковано у періодичних виданнях значний пласт матеріалів із проблеми соціальної підтримки і доброчинності, опіки й піклування. Аналіз вітчизняної періодичної преси цього періоду свідчить, що значну кількість відомостей про тогочасний стан справи суспільної опіки на теренах нинішньої України містять численні загальноросійські журнали: «Трудова допомога» («Трудовая помощь») «Вісник виховання» («Вестник воспитания»), «Вісник благодійності» («Вестник благотворительности»), «Дитяча допомога» («Детская помощь»), «Опіка і доброчинність у Росії» («Призрение и благотворительность в России») та інші [11]. Поряд із цим, вважаємо необхідним звернутись до аналізу матеріалів дореволюційного відомчого журналу МВС і Міністерства юстиції «Тюремний вісник» («Тюремный вестник»), адже багато актуальних питань стосовно опіки й піклування підростаючого покоління, умов виховання неповнолітніх правопорушників, безпритульних дітей, вирішувались саме на сторінках цього часопису.

Незважаючи на те, що журнал «Тюремний вісник» видавався для певної цільової аудиторії, завдяки високому рівню професіоналізму авторів

статей, розмаїттям та глибиною опрацьованості тем він вийшов далеко за межі внутрішньовідомчого видання, отже, може стати цінним джерелом не лише для юридичної науки, але й для соціології, педагогіки, історії.

Виходячи з цього, *метою* нашої статті є висвітлення питань опіки й піклування про дітей та молодь, які розглядалися на сторінках журналу «Тюремний вісник» наприкінці ХІХ – початку ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. Детальний аналіз матеріалів журналу «Тюремний вісник» дав змогу з'ясувати, що видавався він щомісячно Головним тюремним управлінням з 1893 по 1917 роки. Незмінною друкарнею була Петербурзька в'язниця. У різні роки редакторами журналу були інспектори державного тюремного управління А. Ліхачов, А. Вітте, Ф. Огнев, М. Лучинський. Номери журналу тематично поділялися на офіційний та неофіційний відділи. У першому розділі публікувалися закони, постанови, статuti, розпорядження про присвоєння звань, нагород, звільнення та прийом на службу, звіти про діяльність благодійно-тюремних товариств тощо. Більш цікавою в контексті нашої теми є неофіційна частина, де авторами піднімалися злободенні питання жебракування, дитячої безпритульності, попередження злочинності та системи покарання неповнолітніх злочинців, надання освіти й сприяння моральному, трудовому вихованню дітей, що знаходилися у виправних притулках тощо [11].

Слід сказати, що майже в кожному номері журналу друкувалися обов'язкові звіти всіх діючих на той період дитячих виправних притулків, завдяки яким можна простежити весь освітньо-виховний процес у цих закладах. Окрім цього, особливого значення надавалось порівняльним аналізам організації діяльності декількох закладів суспільної опіки, складеним інспекторами.

Для прикладу висвітлимо деякі матеріали таких статей. Так, на сторінках журналу «Тюремний вісник» (№4 за 1910 р.), інспектором М. Беклешовим за матеріалами річних звітів закладів було здійснено детальний порівняльний аналіз організації діяльності Харківського виправного притулку, Херсонського виправно-виховного притулку та Курської землеробської колонії для неповнолітніх [9].

Зразковими, на думку автора статті, були лише два звіти – Курський (обсягом 98 сторінок) та Харківський (60 сторінок). Херсонський звіт за своїм обсягом наданої інформації значно програвав, маючи всього 21 сторінку. Також автором статті було зроблено суттєві зауваження щодо

висновків цього звіту, зокрема: наявність у Херсонському притулку, розрахованому на 100 дітей лише 19 вихованців (у той час, коли певної опіки у Херсонській губернії потребувало 426 осіб віком від 10 до 16 років); необ'єктивність наданих директором характеристик підопічних притулку, де 15 із 19 вихованців характеризувалися як «розумово недорозвинені», причому 5 з них – як «близькі до стану ідіотів» [1, с. 602]; неправдоподібність твердження директора, що вихованці «дуже швидко перероджуються», що їхня «апатія змінюється допитливістю і працьовитістю», варто лише їм потрапити в Херсонський притулок; «відсутність розкладу занять, певних годин для того чи іншого предмета». Виходячи з цього, автор порівняльного аналізу висловлював здивування «настільки одиничним у нашій педагогічній практиці прикладом» [1, с. 603].

Зовсім по-іншому було оцінено звіти Курського та Харківського закладів, «надзвичайно цікаві, з широкою змістовною інформацією» [1, с. 595]. До суттєвих виховних надбань цих закладів автор відносить: надання розширеної характеристики на кожного вихованця із зазначенням усіх змін від моменту зарахування до притулку та постійний зв'язок із колишніми випускниками; поступову відмову від «дядьків» (наглядачів), які здебільшого походили з відставних солдат і мали «розумовий і моральний розвиток не вище того середовища, з якого вийшли й самі вихованці притулку»; прийом на роботу вихователів з педагогічною освітою або надання кращим старшим вихованцям цих обов'язків під наглядом дорослої й освіченої людини; вивірений роками, чіткий розподіл теоретичних і практичних занять у навчально-виховному процесі, що мало свої позитивні результати у справі опіки й піклування підростаючого покоління [1, с. 603].

Отже, як свідчить досить критичний порівняльний аналіз діяльності вищевказаних виправних закладів, держава й суспільство виявляли велику увагу до діяльності закладів опіки й піклування дітей та молоді, зокрема, до правильної організації освіти.

Як свідчить аналіз матеріалів журналу «Тюремний вісник», на 1908 рік у виховних виправних закладах суспільної опіки перебувало тільки 11% дітей (жебраки, безпритульні, злочинці та ті, чий батьки були заарештовані), вся інша маса (приблизно 10 тисяч), як і раніше, прямувала в тюрми та арештні дома, що були пристосовані для дорослих і не мали можливості приділити дітям увагу, або виокремити для них необхідний педагогічний персонал і створити необхідні умови для запобігання рецидиву. Тому

відкриття нового закладу суспільної опіки, особливо для дітей та молоді, сприймалось громадськістю як урочисте свято, отже, майже в кожному номері журналу «Тюремний вісник», висвітлювалися новини про організацію нових притулків або реконструкцію старих при виправних колоніях, тюрмах тощо. Їх відкриття в різних губерніях проходило приблизно за одним сценарієм.

Наведемо приклад відкриття одного з них, Тульського Баташевського виправного притулку, сценарій якого яскраво й детально представлений у №2 журналу за 1894 рік. Відкриття притулку починалось із його освячення, після молебню та привітання прибулих гостей, благодійників (начальник губернії, таємний радник, начальник головного тюремного управління, керівник суспільними справами та інші) директор притулку ознайомлював нових вихованців з правилами притулку, морально-духовними цінностями, які їм належить засвоїти, давав поради щодо їх майбутньої праці. Цінним у виховному аспекті вважаємо й те, що кожен вихованець міг поставити службовцю запитання, а колишні вихованці, які в більшості своїй працювали як вільнонаймані підмайстри у шефській майстерні цього ж притулку, – розповісти про користь діяльності виховного закладу. Оглядаючи земельну ділянку з розташованим садом і розплідником плодових дерев, комісія і гості висловили думку про доцільність заснування при притулку сільськогосподарської школи 2-го розряду для навчання вихованців, оскільки, на їх думку, «окрім прибутковості і захоплення, найкраще впливає на дітей у виховному відношенні ... будь-яке заняття під час близького спілкування з природою» [6, с. 99–100].

Слід зауважити, що, відповідно до «Положення про нижчі сільськогосподарські школи» (1883 р.), передбачалося створення при виправних притулках сільськогосподарських шкіл двох типів: 1) загальні, які здійснювали підготовку фахівців з усіх основних галузей сільського господарства, 2) спеціальні – лише з окремих галузей, наприклад, садівництва, виноградарства тощо. Такі заклади поділялись на розряди. Якщо школи 1-го розряду готували осіб, які могли б безпосередньо вести налагоджене селянське господарство або обіймати у великому господарстві посади нарядчиків сільських робіт, старост і прикажчиків, то школи 2-го розряду – лише професійних сільських робітників [7, с. 139].

Аналіз матеріалів журналу «Тюремний вісник» за №6 від 1896 року дозволив розкрити деякі аспекти функціонування при виправному притулку сільськогосподарської школи 2-го розряду. Курс навчання тривав три роки.

Вступ до школи передбачав наявність освіти не нижче початкового народного училища. Існував при школі й підготовчий курс (один рік навчання), але від абітурієнтів вимагалось також вміння читати й писати. Загальна кількість робочих годин на день, разом із класними заняттями та часом на підготовку до уроків, не мала перевищувати: для учнів підготовчого та першого року навчання 10, а для учнів двох старших класів 12 годин на день. Заняття проводилися за програмою, затвердженою Міністерством народної освіти для однокласних сільських училищ цього відомства, але з деякими доповненнями, виходячи із специфіки школи. Наприклад, пояснення найважливіших для хлібороба явищ природи, основні поняття з садівництва, городництва, бджільництва, про шкідників рослин тощо [8, с. 351-352]

Слід зазначити, що до всіх іспитів запроваджували диференційований підхід: атестація з загальноосвітніх предметів проводилася з 15 до 22 серпня; з практичних занять – як протягом літа (для випускників), так і до жовтня, тобто упродовж періоду виконання певних сільськогосподарських робіт. Інформацію про дні призначення іспитів керівництво мало заздалегідь надати в департамент землеробства та управління з державного майна. Крім цього, обов'язковою умовою була публікація (замітка) в місцевій газеті з метою залучення до іспиту всіх бажаючих [8, с. 356].

Отже, відкриття при виправному притулку сільськогосподарської школи 2-го розряду говорить про бажання і можливість керівництва сприяти розвиткові особистості, зокрема підвищенню професійних якостей своїх вихованців.

Аналіз матеріалів журналу «Тюремний вісник» №5 за 1895 рік дозволив виявити і загальний «Зразковий статут» для всіх виправних притулків, який було складено колективом науковців (Д. Дриль, М. Казарін, В. Кузьмін-Караваєв, А. Ліхачов, А. Тимофєєв) під керівництвом обер-прокурора кримінального касаційного департаменту В. Случевського, де детально представлена вся структура організації діяльності виправного притулку для неповнолітніх: від правил устрою та управління до посадових обов'язків усіх учасників адміністративного та педагогічного процесу [3, с. 279-290].

Зупинимось на деяких аспектах цього документа. Насамперед, всі притулки (державні, приватні) мали знаходитися під наглядом Правлінь та Комітетів, які згідно своїх обов'язків іменувалися як «Спостережувальні Комітети» з розпорядчими функціями: визначення кошторису на утримання

закладу, набір штату службовців, надання інструкцій щодо внутрішнього розпорядку тощо. Всі кандидати на посаду вихователя повинні були мати педагогічну освіту, стаж роботи або прийматися без стажу на випробувальний термін. Зауважимо, що поєднувати посаду вихователя та майстра-ремісника заборонялось у зв'язку з «усуненням зіткнень між вимогами педагогічними та вимогами до набуття основ трудової майстерності» [3, с. 281].

При кожному притулку передбачалася вільна земельна ділянка, місця для занять та відпочинку, влаштовані приймальні покої, лікарня з повним штатом фахівців. Основні умови прийому дітей (до 17 років) були такими: 1) ті, хто направлявся за судовим вироком; 2) ті, хто перебував під слідством та чекав суду; 3) бездоглядні, «яким загрожувала небезпека впасти в пороки чи злочинність» [3, с. 283]. Шкільне навчання в притулку узгоджувалося з програмою народного училища, але з розподілом часу між шкільними та ремісничими заняттями. Всі вихованці поділялися на групи («сім'ї») у залежності від віку, розумових здібностей, моральної поведінки, скоєного злочину [3, с. 285; [9].

Окреме місце у Статуті було відведено системі покарання (позбавлення права на розваги, пільги, отримання усної догани без тілесного покарання) та заохочення (надання довіри з відпусткою за огорожу без супроводжуючого, благодійні спільні прогулянки, екскурсії, поїздка додому, дострокове звільнення тощо) [3, с. 286].

Отже, запропонований «Зразковий Статут» сприяв об'єднанню системи організації діяльності виправних закладів суспільної опіки та створенню єдиного освітньо-виховного простору для дітей та молоді, які опинились у складних життєвих умовах.

Досвід вирішення в досліджуваній період проблем дитячої злочинності, патронату неповнолітніх дітей-сиріт, долі дітей, чії батьки були засуджені, організації й діяльності притулків для дітей-правопорушників стосувався не лише вітчизняної громадської думки, він широко виносився на міжнародне обговорення.

Так, у журналі «Тюремний вісник» друкувалися детальні матеріали щорічного Пенітенціарного Міжнародного Конгресу, на якому були присутні офіційні делегати, представники різних наук та установ з Америки, Англії, Бельгії, Угорщини, Голландії, Греції, Данії, Норвегії, Росії, Швейцарії та інших країн. Ключова тема опіки дітей та молоді розглядалась IV секцією Конгресу, при цьому численні доповіді відображали питання

саме навчання й виховання дітей у закладах суспільної опіки. Найбільш активно обговорювались конкретні питання: що очікувати від професійного навчання?, Яким ремеслом навчати в закладі?, Як обрати ремесло для кожної дитини окремо?, Як правильно організувати теоретичне навчання поряд із практичним тощо.

Аналіз представлених журналом матеріалів Міжнародного Конгресу дозволяє констатувати, що у своїх виступах доповідачі пропонували використовувати позитивний досвід різних країн. Наприклад, мировий суддя з Брюсселю Кампіоні (Campioni) вважав позитивним використання досвіду деяких зразкових російських виправно-виховних притулків для неповнолітніх, у яких, на його думку, «найбільш вдало комбінується практичне і теоретичне навчання» (72 години теоретичного викладання та 57 годин практичного) [12, с. 163]. Ллойд-Бейкер (Lloyd-Baker), мировий суддя з Глочестеру, вніс пропозицію навчати вихованців виправно-виховних притулків переважно землеробству, мотивуючи тим, що «у разі економічної кризи їм легше буде визначити місце і заробіток». У свою чергу Д.А. Дриль, вітчизняний кримінолог і голова мережі кримінально-антропологічної школи, повідомляючи про діяльність вітчизняних закладів суспільної опіки, заперечував Ллойд-Бейкеру і вказував на задовільну постановку навчання вихованців ремеслу, які при виході із закладу легко знаходять собі роботу, оскільки «для розвитку ремесла в усі заклади залучені підприємці та висококваліфіковані майстри». Можливо єдиним недоліком у навчанні ремеслу, на думку Д.А. Дриля, є те, що «у дітей не вистачає швидкості у виконанні деяких робіт» [12, с. 164].

В. Пржевальський, дійсний статський радник висловлював ідею про необхідність створення умов для вільного обрання праці. На його думку, відсутність розмаїття ремесел позначається на виявленні в дитини здатності до того чи іншого виду діяльності, тому «треба навчати не окремим ремеслом, а взагалі, привчати дитину поводитися з інструментами». На підтримку цього Гейман (Heumann), повідомляючи відомості щодо професійного навчання дітей в Америці, запропонував перейняти, так званий «*manual training*» – метод, що поступово навчає вихованця працювати з різними інструментами, отже, дозволяє визначитись у виборі майбутньої спеціальності.

Незважаючи на деякі заперечення окремих учасників Міжнародного Конгресу, зокрема про подорожчання подібної системи чи вже існуючий позитивний досвід виправно-виховних закладів на території Російської

Імперії, загальними зборами було прийнято резолюцію секції: «при навчанні дітей такого роду ремеслу рекомендується *«manual training»* або інша подібна їй система» [12, с. 164].

Отже, можна констатувати, що в досліджуваний період проблема опіки дітей і молоді хвилювало світове співтовариство, при цьому вітчизняний досвід високо цінувався, визнавався і переймався всією світовою громадськістю.

Висновок. У підсумку зазначимо, що редакція журналу «Тюремний вісник» неодноразово, підкреслюючи значимість проблеми суспільної опіки про дітей та молодь, вказувала на готовність запропонувати свої сторінки для живого обміну думками та досвідом у цьому аспекті. «Якщо наші огляди викличуть хоч невеликий інтерес у подальшому розвитку мережі виховних притулків і пов'язані з ними педагогічні та виховні питання, то мета оглядів буде досягнута», писав журналіст М. Беклешов [2, с. 150].

Таким чином, наприкінці ХІХ – початку ХХ століття на сторінках періодичної преси висвітлювались актуальні питання, пов'язані з опікою та піклуванням про підростаюче покоління. Серед великої кількості дореволюційної преси особливе місце займає журнал «Тюремний вісник», на сторінках якого автори публікацій прагнули висвітлити широкий спектр соціально-педагогічних питань, пов'язаних із досвідом організації діяльності закладів суспільної опіки, вирішенням питань дитячої безпритульності, попередженням злочинності серед неповнолітніх, освітою вихованців виправного притулку та сприянням їх професійному розвитку. Практична значущість одержаних у діяльності закладів суспільної опіки результатів є актуальною для діалогу з сьогоденням, тому цей досвід може бути творчо використаний у сучасних умовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних / М. Беклешов // Тюремный вестник / ред. Н.Ф. Лучинский. – 1910. – №4. – С. 593–611.
2. Беклешов М. Русские воспитательно-исправительные заведения для несовершеннолетних / М. Беклешов // Тюремный вестник / ред. Н.Ф. Лучинский. – 1910. – №1. – С. 131–151.
3. Образцовый устав исправительных приютов / [В. Случевский, Д. Дриль, М. Казарин и др.] // Тюремный вестник / ред. А. Лихачов. С 1895. – №5. – С. 279–290.
4. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова кабінету міністрів України від 24 вересня 2008р. №866 (редакція від 21.08.2015) [Електронний ресурс] / Кабінет міністрів України. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF/page>

5. Проект Закону України «Про опіку та піклування над повнолітніми та недієздатними особами, цивільна дієздатність яких обмежена» [Електронний ресурс] / Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу: http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article;jsessionid=93BB4D624DD5F27C3DF95C8BDA6A3C13.app1?art_id=180978&cat_id=167311
6. Разные известия // Тюремный вестник / ред. А. Лихачев. – 1894. – №2. – С. 97–100.
7. Улюкаєв С. Г. Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Г. Улюкаєв // Педагогіка і психологія. – 1999. – №2. – С. 138–145.
8. Устав Тульской школы садоводства и огородничества 2-го разряда, учрежденной Тульским обществом земледельческих колоний и ремесленных приютов при Баташевском исправительном приюте для несовершеннолетних // Тюремный вестник / ред. А. Лихачев. – 1896. – №6. – С. 350–359.
9. Фомін В. В. Організація діяльності Харківського виправного притулку для неповнолітніх наприкінці XIX – початку XX століття / Фомін В. В. // Українська освіта і наука в XXI столітті: погляд молоді : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (11–12 травня 2016 року, м. Харків) / ред. кол.: Андрущенко О. А. (гол. ред.) та ін. – Харків : ХНПУ, 2016. – С. 67–70.
10. Фомін В. В. Питання опіки дітей та молоді в системі освіти України XIX – початку XX століття // Методологія сучасних наукових досліджень : матеріали XI науково-практичної конференції молодих вчених (11–12 листопада 2014 р., м. Харків) / за заг. ред. канд. пед. наук, доц. К. А. Юр'євої. – Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. – С. 50–52.
11. Фомін В. В. Питання суспільної опіки дітей та молоді у вітчизняній періодичній пресі другої половини XIX – початку XX століття / В. В. Фомін // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. праць / ред. кол.: акад. І. Ф. Прокопенко (голов. ред.) та інші; Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. – Вип. 45. – Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2015. – С. 94–105.
12. Христианович А. Пенитенциарный Международный Конгресс / А. Христианович // Тюремный вестник / ред. А. Витте. – 1901. – №3. – С. 151–167.

REFERENCES

1. Bekleshov M. Russkiye vospitatel'no-ispravitel'nyye zavedeniya dlya nesovershennoletnikh [Russian educational and correctional institutions for juveniles] / M. Bekleshov // Tyuremnyy vestnik / red. N. F. Luchinskiy. – 1910. – №4. – S. 593–611.
2. Bekleshov M. Russkiye vospitatel'no-ispravitel'nyye zavedeniya dlya nesovershennoletnikh [Russian educational and correctional institutions for juveniles] / M. Bekleshov // Tyuremnyy vestnik / red. N.F. Luchinskiy. – 1910. – №1. – S. 131–151.
3. Obraztsovyuy ustav ispravitel'nykh priyutov [The model charter of correctional shelters] / [V. Sluchevskiy, D. Dril', M. Kazarin i dr.] // Tyuremnyy vestnik / red. A. Likhachov. S 1895. – №5. – S. 279–290.
4. Pitannya díyal'ností organív opíki ta píkluvannya, pov'yazanoï íz zakhistom prav ditini [The issue of the activities of the guardianship and care bodies associated with the protection of the rights of the child] : Postanova kabinetu mínístrív Ukraïni víd 24 veresnya

2008r. №866 (redaktsiya vid 21.08.2015) [Yelektronniy resurs] / Kabínets mínístírív Ukraíni. – Rezhim dostupu : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF/page>

5. Proyeckt Zakonu Ukraíni «Pro opíku ta píkluvannya nad povnolítíními ta nedíêzdatnícími osobami, tsívíl'na díêzdatníst' yakíkh obmezhená» [Draft Law of Ukraine “On the guardianship and care of elderly and incapacitated persons whose civil capacity is limited”] [Yelektronniy resurs] / Mínísterstvo sotsíal'noí polítíki Ukraíni. – Rezhim dostupu : http://www.mlsp.gov.ua/labour/control/uk/publish/article;jsessionid=93BB4D624DD5F27C3DF95C8BDA6A3C13.app1?art_id=180978&cat_id=167311

6. Raznyye izvestiya [Other news] // Tyuremnyy vestnik / red. A. Likhachev. – 1894. – №2. – S. 97-100.

7. Ulyukaêv S. G. Nizhcha síl's'kogospodars'ka osvíta na Ukraíni (kínets' XIX – pochatok XX st.) [Lower agricultural education in Ukraine (the end of the nineteenth and early twentieth centuries).] / S. G. Ulyukaêv // Pedagogíka í psikhologíya. – 1999. – №2. – S. 138-145.

8. Ustav Tul'skoy shkoly sadovodstva i ogorodnichestva 2-go razryada, uchrezhdennoy Tul'skim obshchestvom zemledel'cheskikh koloniy i remeslennykh priyutov pri Batashevskom ispravitel'nom priyute dlya nesovershennoletnikh [The Charter of the Tula School of Horticulture and Truck Gardening of the 2nd category, established by the Tula Society of Agricultural Colonies and Craft Shelters at Batashevsky Correctional Orphanage for Minors] // Tyuremnyy vestnik / red. A. Likhachov. – 1896. – №6. – S. 350–359.

9. Fomín V. V. Organizatsíya díyal'ností Kharkívs'kogo vipravnogo pritulku dlya nepovnolítíníkh napríkíntsí XIX – pochatku XX stolíttya [Organization of activities of the Kharkiv refugee shelter for minors in the late nineteenth and early twentieth centuries] / Fomín V. V. // Ukraíns'ka osvíta í nauka v KHKHÍ stolíttí: poglyad molodí : materíali ÍÍ Vseukraíns'koí naukovo-praktichnoí konferentsíi molodíkh ucheníkh (11–12 travnya 2016 roku, m. Kharkív) / red. kol.: Andrushchenko O. A. (gol. red.) ta ín. – Kharkív : KHNPU, 2016. – S. 67–70.

10. Fomín V. V. Pitannya opíki dítey ta molodí v sistemí osvítí Ukraíni XIX – pochatku XX stolíttya [The issue of child and youth care in the education system of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries] // Metodologíya suchasnikh naukovíkh doslídzen' : materíali KHÍ naukovo-praktichnoí konferentsíi molodíkh vcheníkh (11–12 listopada 2014 r., m. Kharkív) / za zag. red. kand. ped. nauk, dots. K. A. Yur'êvoí. – Kharkív : KHNPU ímení G. S. Skovorodi, 2014. – S. 50–52.

11. Fomín V. V. Pitannya suspíl'noí opíki dítey ta molodí u vítchiznyaníy períodichníy presí drugoí polovíní XIX – pochatku XX stolíttya [Issues of public welfare of children and youth in the national periodical press of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries] / V. V. Fomín // Zasobi navchal'noí ta naukovo-doslídnoí roboti : zb. nauk. prats' / red. kol.: akad. Í. F. Prokopenko (golov. red.) ta ínshí; Khark. nats. ped. un-t ímení G. S. Skovorodi. – Vip. 45. – Kharkív : KHNPU ímení G. S. Skovorodi, 2015. – S. 94–105.

12. Khristianovich A. Penitentsiarnyy Mezhdunarodnyy Kongress [Penitentiary International Congress] / A. Khristianovich // Tyuremnyy vestnik / red. A. Vitte. – 1901. – №3. – S. 151–167.